

11. Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території Західних областей УРСР / О. Ратич. – К.: АН УРСР, 1957. – 95 с.
12. Свешников І. К. Довідник з археології України. Ровенська область / І. Свешніков, Ю. Нікольченко. – К.: Наукова думка, 1982. – 115 с.
13. Солдатюк М. Мирогоща. Історико-краєзнавчі есе // М. Солдатюк, Л. Пшенична. – Дубно: Дубенська друкарня, 2009. – 255 с.
14. Ткач В. Звіт про археологічні розвідки на території Дубенського району Рівненської області у 2003 р. – Дубно [б. в.], 2003. – с. 17: дод.
15. Ткач В. В. Звіт про проведені рятівні археологічні розвідки на території Дубенського району Рівненської області 2010 року / В. Ткач, А. Бардецький – Луцьк [б. в.], 2011. – 59 с.
16. Ткач В. В. Звіт про результати археологічних розвідок на території Дубенського району Рівненської області 2011 року / В. Ткач, А. Бардецький – Луцьк [б. в.], 2011. – 165 с.
17. Ткач В. Багатошарова пам'ятка Тараканів-7 / В. Ткач // Кобудь-Костянтинів-Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура. – Старокостянтинів, 2006. – С. 203–210.
18. Ткач В. Два поселення XII–XIII ст. біля с. Тараканів / В. Ткач // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі (XII–XIII ст.). – Київ; Хмельницький; Кам'янець-Подільський; Старокостянтинів, 2004. – С. 176–183.
19. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город / П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1989. – 254 с.
20. Фондові книги ДІКЗ м. Дубно. – Кн. 3359 / II А – 725; кн. 3390/II А – 756.
21. Фондові книги ДІКЗ м. Дубно. – Кн. 3106/ II А – 477.
22. Шумовський Ю. Ф. Зруйноване гніздо чи Історія однієї священницької родини на Волині / Ю. Шумовський // Фонди ДІКЗ м. Дубно. – Саванна, Дж., США [машинопис], 1992. – т. I. Шумовський Ю. Ф. Зруйноване гніздо чи Історія однієї священницької родини на Волині / Ю. Шумовський // Фонди ДІКЗ м. Дубно. – Саванна, Дж., США [машинопис], 1996. – т. II.

Сергій Панишко

канд. іст. наук,
доцент кафедри археології, давньої та
середньовічної історії України
Східноєвропейського національного
університету імені Лесі Українки
м. Луцьк

МІСЦЕ АРМАТНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА У КЛАСИФІКАЦІЇ УКРІПЛЕНЬ П.О. РАППОРТА

У статті розглядаються матеріали дослідження Арматнівського городища X – XI ст. на Волині. Планування укріплень городища поєднує два рідкісних елементи: прямолінійність однієї із ділянок укріплень, що характерно для городищ «волинського типу», та наявність двох концентричних оборонних ліній. Така структура укріплень могла сформуватись завдяки різним західним впливам, виділеним П.О. Раппортом.

Ключові слова: Арматнів, городище, фортифікація, західні впливи.

Розробляючи власну класифікацію давньоруських городищ, П.О. Раппорт виділив на Волині кілька груп пам'яток, які за своїми сутнісними ознаками не зовсім вкладалися в запропоновану ним же систему. Перш за все, це так звані городища «волинського типу» для яких характерна прямолінійність частини укріплень. Другою специфічною регіональною групою є круглі городища, які крім валу, що оточував центральний майданчик, мали ще один кільцевий вал, який додатково оточував цей майданчик на всьому протязі. Ці дві групи дослідник датував раннім етапом давньоруського періоду та пов'язав з західними впливами, в першому випадку з поморськими і полабськими, а в другому з мазовецькими [Раппорт, 1967, с. 198–199].

Кількість таких городищ невелика, тому важливим буде уведення до повноцінного наукового обігу ще однієї такої пам'ятки, а саме городища поблизу колишнього хутора Арматнів Звірівської сільської ради Ківерцівського району Волинської області. Попереднє повідомлення про це городище було зроблене автором ще у 1989 році [Панишко, 1989]. Особливо цінною рисою Арматнівського городища є поєднання двох ліній валів та ровів, що оточували майданчик з прямолінійністю напільної ділянки зовнішнього валу. При цьому пам'ятка датується ранніми етапами давньоруського періоду.

Матеріали, отримані у ході досліджень городища були використані при дослідженні процесу формування сільськогосподарської округи давньоруського Лучеська [Панишко, 2004]. При цьому автор розглядав Арматнівське городище як центр поселенської структури всього басейну р. Конопельки на ранньому етапі давньоруського періоду.

У липні 1988 року на цьому городищі невеликі дослідження провела розвідувальна експедиція Волинського краєзнавчого музею. Городище розміщене за 2 км на північний схід від залізничної станції «Арматнів» в урочищі «Замчисько». Пам'ятка займає незначне піщане підвищення в заплаві правого берега річки Конопельки.

Городище, розміри якого 110x100 м, укріплене двома лініями валів і ровів. Центральна частина укріплення розміром 50x45 м має округлу форму. Вона оточена валом до 2 м висоти і 11 м ширини в основі. Із зовнішнього боку цього валу прослідковується рів до 7 м ширини і 1 м глибини. У північно-західній і південно-східній частині цитаделі вал має 2 розриви (рис. 1, 1).

На відстані 15–25 м від внутрішнього валу проходить зовнішній, який з усіх сторін охоплює цитадель. Показово, що ділянка цього валу, яка захищає городище з південно-східного (фактично напільного) боку є прямолінійною. У східній і північно-західній частині городища цей вал має два розриви. Висота зовнішнього валу досягає 1 м при ширині до 13 м. Відповідний валу рів найкраще прослідковується у східній частині городища (на прямолінійній ділянці валу). Тут його ширина досягає 8 м при глибині 0,5 м. У ході візуального обстеження пам'ятки підйомного матеріалу не виявлено.

З метою культурно-хронологічної прив'язки городища у центральній частині цитаделі був закладений шурф № 1 розміром 1,2x0,8 м (рис. 2, 2). В стінці шурфа простежена стратиграфія: 0,0–0,25 м – темний гумусовий ґрунт; 0,25–0,4 м – поступовий перехід темного ґрунту у світлий пісок; 0,4–1 м – світлий пісок з включеннями кременю. На глибині 1 м починався шар твердої глини з включенням кременю. Знахідки траплялись у верхніх шарах (до глибини 0,5 м). Це дрібні, невиразні фрагменти кераміки.

Шурф № 2 (рис. 2, 2) був закладений на внутрішньому схилі валу цитаделі з метою встановлення рівня денної поверхні на момент його насипки. Розміри шурфа 1,3x3 м. Тут шар ґрунту, що покривав внутрішній схил валу являв собою гумусований пісок потужністю 0,2 м. Нижче залягав шар перевідкладеної глини. На глибині 0,8 м від поверхні був виявлений шар дрібного вугілля товщиною 0,2 м, що лежав на темному гумусованому піску, який поступово переходив у світлий материк.

Серед знахідок, зроблених у шурфі № 2 слід відзначити дві: фрагмент стінки горщика, знайдений у кв. 2 на гл. 0,1 м (рис. 3,1) і фрагмент верхньої

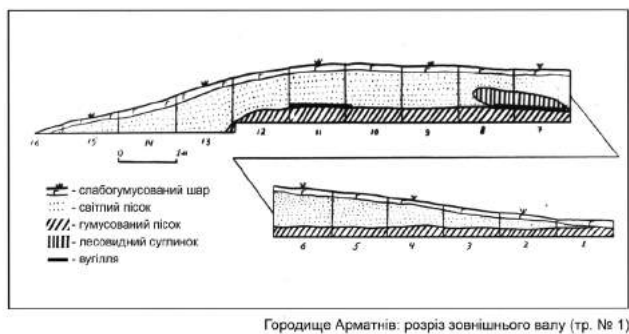
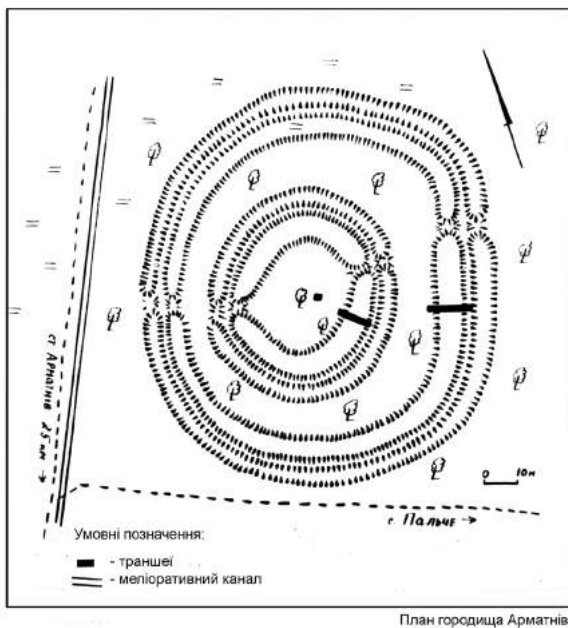

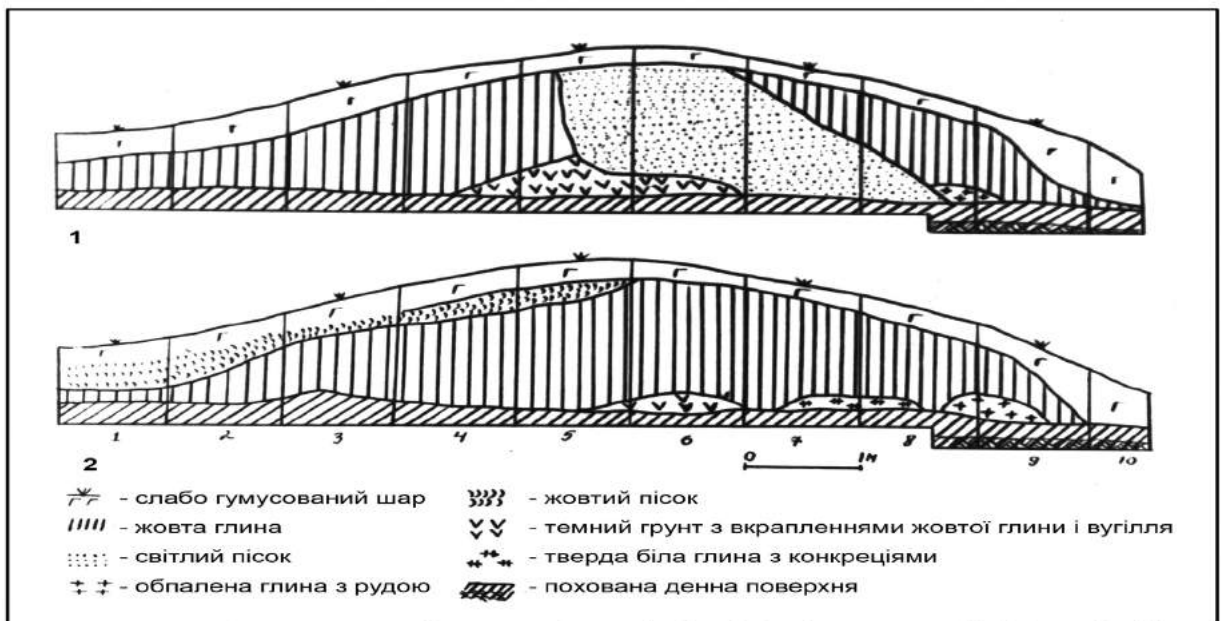
Рис. 1. Арматнів: 1 – план городища; 2 – розріз зовнішнього валу.

частини горщика знайдений у шарі вугілля (рис. 3,2). Обидва фрагменти ліпні, виготовлені з тіста з домішками піску. Поверхня першого покрита дрібними тріщинами, другого - горизонтальними заглибленими лініями. Попередньо обидва фрагменти можуть бути віднесені до періоду енеоліту.

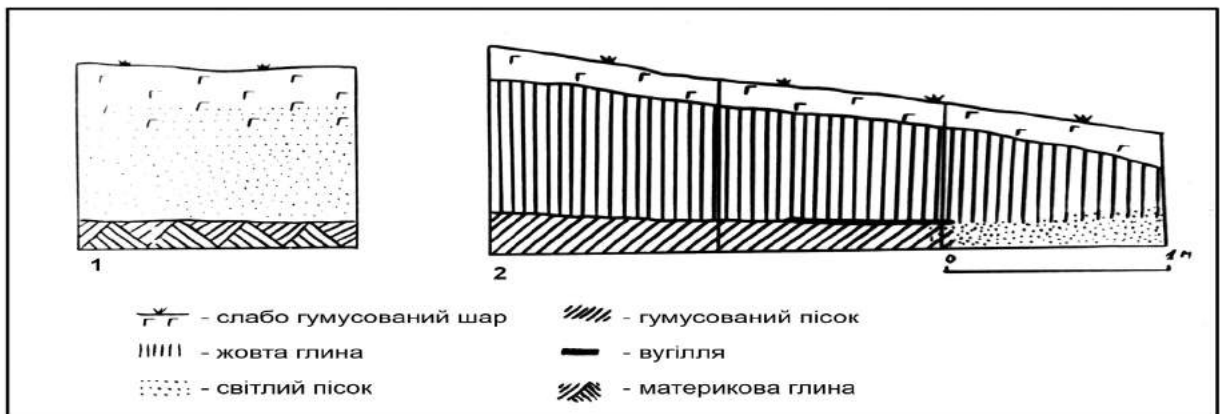
З метою дослідження конструкції зовнішнього валу городища він був перерізаний траншеєю № 1. Вона перетнула зовнішній вал у східній частині городища на відстані 18 м від його розриву (рис. 1, 1). Траншея була орієнтована перпендикулярно насипу валу. Її розміри 1x16 м. Рівень материка був досягнутий у кв. 1–12. В наступних квадратах цьому завадив високий рівень ґрунтових вод. На обох стінках траншеї спостерігалась однакова картина (рис. 1, 2).

Давня денна поверхня добре фіксувалась по шару гумусованого піску з слідами дії вогню на поверхні (у кв. 10,11 спостерігався незначний, до 1 см. прошарок сажі). Подібний прошарок сажі спостерігався також у кв.7, де він був перекритий шаром лесовидного суглинку у кв. 8 поступово піднімався у напрямку. На межі кв. 12–13 давня денна поверхня різко понижувалась, що вказує на початок рову. Основна частина насипу валу складалась з чистого світлого сипучого піску, який на поверхні поступово переходив у малопотужний ґрунт темного кольору. У північній частині кв. 3 на глибині 0,4 м від сучасної поверхні (0,2 м від давньої денної поверхні) при загальній зачистці дна траншеї була виявлена залізна конкреція. До траншеї була зроблена прирізка 1,2x0,3 м, що дало змогу розчистити виявлений об'єкт – скупчення болотної руди розміром 0,35x0,2x0,15 м.

В траншеї № 1 виявлено: фрагмент нижньої частини горщика (рис. 3, 4) виготовленого ліпним способом з тіста без значних домішок; дуже пошкоджений фрагмент стінки горщика з валиком (рис. 3, 5), виготовленого з тіста, що містить значні домішки піску; фрагмент вінчика гончарного

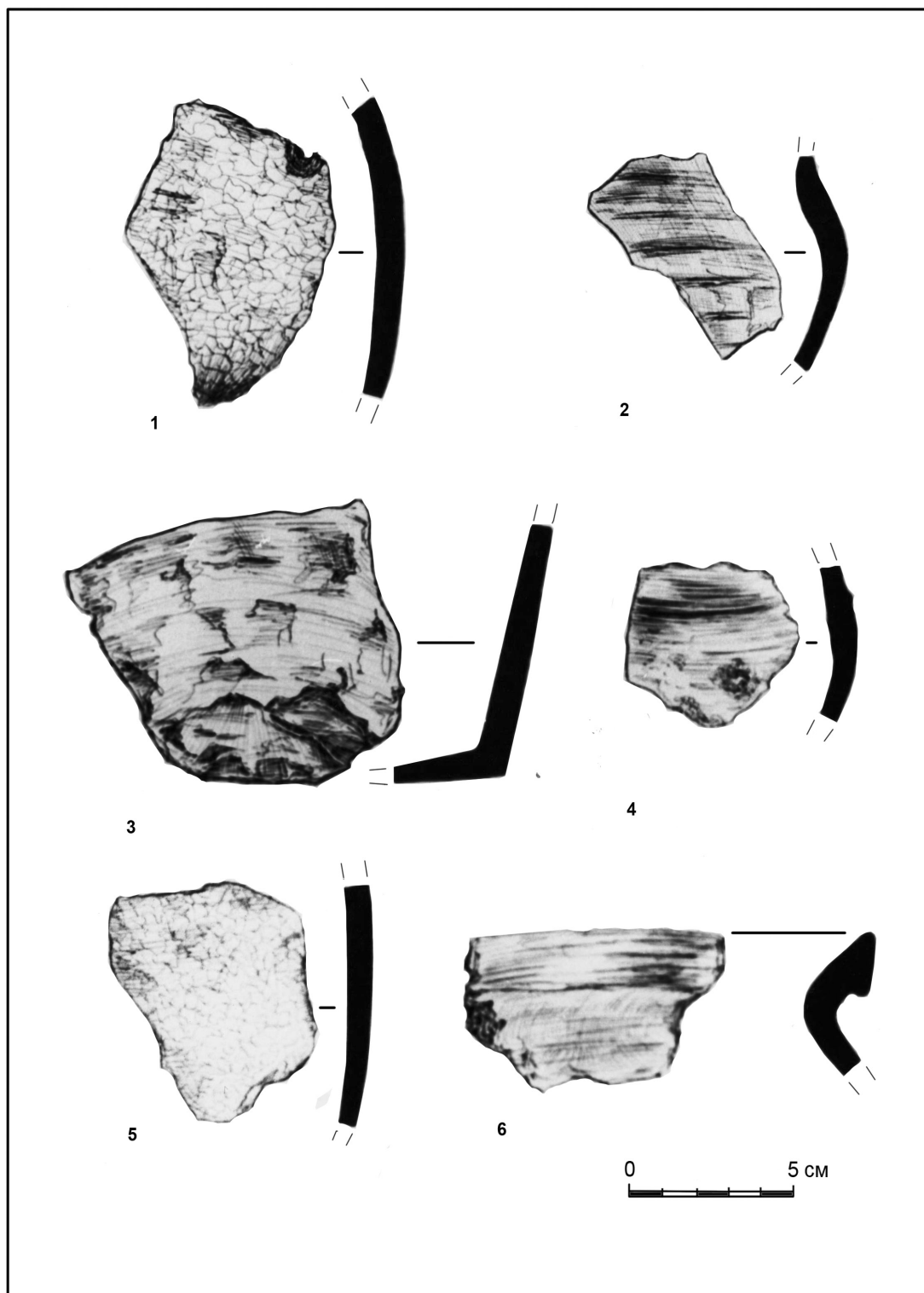

Городище Арматнів. Профілі стінок траншеї № 2 (внутрішній вал)

Городище Арматнів. Стратиграфічні розрізи шурфів № 1 (1) та № 2 (2)

Рис. 2. Арматнів: 1 – розрізи внутрішнього валу; 2 – розрізи стінок шурфів.

Городище Арматнів. Кераміка

Рис. 3. Арматнів, кераміка з городища.

горщика X–XI ст. (рис. 3, 6). Крім цього знайдено 5 дрібних фрагментів ліпної та гончарної кераміки. Траплялись також шматки кременю без слідів обробки.

З метою дослідження конструкції валу цитаделі він був перерізаний траншеєю № 2, яка розміщувалась на відстані 15 м від розриву в насипі. Траншея розміром 1x10 м була поділена на квадрати. Частина кв. 10 не була досліджена через скупчення великих коренів дерев. Профілі стінок траншеї істотно відрізнялись (рис. 2, 1).

Північно-східна стінка траншеї показала, що первинне ядро валу, насипане на давній денній

поверхні, складалося з темного ґрунту в якому прослідковувались вкраплення жовтої глини. З внутрішнього боку воно перекрите потужним, до 1,7 м шаром жовтої глини, а з зовнішнього-шаром світлого піску. Важливою здається та обставина, що межа між згаданим піском і глиною майже вертикальна, причому слідів будь-яких додаткових конструкцій тут не простежено. На зовнішньому боці підсіпки із світлого піску на давній денній поверхні знаходиться скупчення обпаленої глини розміром 0,6x0,25 м, яке перекривається жовтою глиною, аналогічно тій, що складає внутрішню частину валу. На рівні давньої денної поверхні у кв.1,8 виявлені прошарки дрібного вугілля до 0,3 м потужністю. Тіло валу покрите однорідним шаром слабогумусованого піску потужністю: на вершині – 0,2 м, на схилах – до 0,4 м.

Південно-західна стінка траншеї показала дещо іншу картину. Тут в основі насипу валу, на рівні давньої денної поверхні простежено кілька лінз. У кв. 5,6 – темний ґрунт з вкрапленнями жовтої глини, а в нижній частині вугілля (розмірами 1,4x0,2 м). Кв. 8, 9 – обпалена глина з болотною рудою (розміром 0,95x0,4 м). Саме тіло насипу однорідне, воно складається з жовтої глини. На внутрішньому схилі валу знаходився шар жовтого піску, який по мірі наближення до його підніжжя втрачав стратиграфічну самостійність і зливався з слабогумусованим шаром, що складав поверхню валу. У ході робіт зустрічались концентрації вапняку і кременю.

Єдиною знахідкою у траншеї, яка перерізала внутрішній вал городища, був фрагмент стінки ліпного горщика (поверхня гладка, покрита дрібними тріщинами), знайдений у кв.8 на глибині 0,1 м від поверхні (рис. 3, 3).

Щодо датування пам'ятки, то практично єдиною датуючою знахідкою, яка дозволяє встановити верхню хронологічну межу насипання зовнішнього валу городища є фрагмент вінчика X–XI ст., знайдений у тілі насипу зовнішнього валу городища у траншеї № 1. Віднесення спорудження городища саме до X–XI ст. особливих сумнівів не викликає, тим більше, що цим часом датується і розміщене поряд з городищем відкрите селище.

Відсутність культурного шару на території городища та розміщення поряд відкритого селища вказує на характер цього укріплення як городища-сховища. Подібні пам'ятки були поширені на Волині саме у X–XI ст. Сховище розміщувалось у природно захищеному місці на незначному підвищенні серед боліт. Навіть нині, не дивлячись на осушення всього мікрорегіону і проходження поряд з городищем меліоративного каналу, рівень ґрунтових вод влітку знаходиться на глибині 0,4 м від дна зовнішнього рову городища.

І все ж у період енеоліту на місці городища існувало поселення.

Щодо планування укріплень городища, то його незвичність полягає у поєднанні самих по собі рідкісних у X–XI ст. ознак городищ «волинського типу» та городищ, укріплених двома концентричними оборонними лініями. У пошуках пояснення такого планування Арматнівського городища, на думку автора, допоможе картина стратиграфічного розрізу на двох протилежних стінках траншеї, що розрізала внутрішній вал.

Хоча, відстань між ними становила всього 1 м, вони показали дуже відмінні прийоми насипання валу. Не виключено, що внутрішній вал городища Арматнів насипався в умовах суперечок між будівничими двох сусідніх ділянок. Якщо таке припущення вірне, то логічним буде і наступна версія – у спорудженні городища брали участь дві групи будівельників, які керувались власними відмінними фортифікаційними традиціями. З великою обережністю їх можна пов'язати із наміченими П.О. Раппопортом західними впливами на оборонне будівництво Волині на ранніх етапах давньоруського періоду: з одного боку поморськими і полабськими, а з другого мазовецькими.

Список використаних джерел та літератури

1. Панишко С.Д. Новий пам'ятник давньоруського оборонного будівництва на Волині / С.Д. Панишко // Тезиси общественно-политических чтений, посвященных 70-летию комсомола Украины. – К., 1989. – С.72–73.
2. Панишко С.Д. Формування сільськогосподарської округи Луцька в давньоруський період / С.Д. Панишко // Археологічні дослідження Львівського університету / за ред. Р. Береста. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2004. – С. 159–168.

Стрельник О. О.

ст. науковий співробітник

Національного музею історії України

ГРИВНА «РАДИМИЧСЬКОГО» ТИПУ В ЕКСПОЗИЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Ключові слова: Антонівка, радимичі, кургани, гривна, орнамент «вовчий зуб».

Статтю присвячено публікації бронзової шийної гривни (XI ст.) з радимичських курганів біля с. Антонівка Суражського повіту Чернігівської губернії, яка походила з розкопок П. М. Єременка 1894р. Такі прикраси належали заможним людям, і, як правило, зустрічаються у найбагатших жіночих похованнях. Зараз ця гривна є окрасою експозиції Національного музею історії України.

Серед археологічних матеріалів, які зберігаються в Національному музеї історії України, привертають увагу слов'янські старожитності радимичів з курганного могильника поблизу с. Антонівка Суражського повіту Чернігівської губернії (сучасне с. Антонівка Суражського р-ну Брянської обл. (РФ) з розкопок П.М. Єременка 1894 р. Колекція з с. Антонівки складається з 67 предметів. До неї входять характерні радимичські прикраси: скроневі кільця, персні, шийна гривна, підвіски, фібули, намиста тощо. Деякі з цих предметів зараз представлені в музейній експозиції (інв. №№ в- 4526/ 9, в - 4526/ 44-46, в - 4526/41, в- 4526/49, № в-4526/51), в розділі «Утворення Києво–Руської держави та етнокультурні процеси (середина IX – початок XI ст.)» (Рис. 1). Ці речі характеризують матеріальну культуру літописного племені радимичів, яке входило до складу Русі.

Проблема вивчення та ідентифікації радимичів викликала інтерес багатьох дослідників. Одними з перших цим питанням зацікавилися Д.Я. Самоквасов, П.М. Єременко [7, 8], В.Б Антонович [2], А.А. Спицин [17]. Різнобічну характеристику племені радимичів дав в 30-х рр. XX ст. Б. О. Рибаків [13]. Він виділив типи радимичських поховань XI – XII ст., датував і класифікував їх інвентар, визначив кордони розселення, розглянув суспільний лад і духовну культуру. У 1960 –1990-х рр. розгорнулися інтенсивні польові дослідження, було розкопано значну кількість поховальних комплексів, що збагатили археологічну науку новим інформативним, часто унікальним, матеріалом. В цей час вивченням радимичської проблематики займалися Г.Ф. Соловйова [16], М.Ф. Седова [15], В.В. Седов [14], Є. А. Шинаков [19] та інші. Значний внесок у ґрунтовне вивчення племені радимичів зробив білоруський археолог В.В. Богомольников. В його роботах подано детальний аналіз радимичського обряду поховання та приділено особливу увагу класифікації поховального інвентарю, зокрема прикрасам з міді та сплавів [4, 5].

Археологічні дослідження в північній частині Чернігівської губернії розпочалися у другій половині XIX ст. Було відкрито ряд пам'яток, що відносилися до різних археологічних епох [9, 10]. Найбільшу зацікавленість вчених викликали могильники і городища давньоруського часу, коли тут проживало літописне плем'я радимичів, яке щільно заселяло територію межиріччя верхів'їв Дніпра і Десни. За дорученням Імператорської Археологічної Комісії розкопками в радимичських землях в останньому десятилітті XIX ст. займалися такі відомі вчені, як

Рис. 1. Гривна з с. Антонівка в експозиції Національного музею історії України.